Jonas KLIMAVIČIUS
Lietuvių kalbos institutas

LIETUVIŲ BENDRINĖ KALBA: RIBOS IR BERIBIŠKUMAS, SISTEMA, NORMA IR KODIFIKACIJA

Šio straipsnio gausios ir įvairios, bet glaustos, dažnai teoriškos mintys yra išplaukusios iš autoriaus, žodynininko, terminologo, kalbos kultūrininko, ilgų metų mokslinės veiklos, daugiausia taikomosios – norminamosios, ir kuklaus nuolatinio bandymo ją teoriškai pagrįsti ir pateisinti – „kad praktikas būtų nors ir nedaug ir teoretikas“ (Пешковский 1984: 247). Norminamajai veiklai reikia mokslinio teorinio pagrindo, bet jo neįmanoma vienu kartu gauti visam laikui – išlaikant vientisumą jį reikia nuolat plėsti ir gilinti kartu kritiškai tikrinant visapusiškais kontrargumentais. Taigi jis klostėsi per ilgą laiką skaitant F. de Saussure'o, E. Coseriu, L. Hjelmslevo, B. Havráneko, A. Pieškovskio, G. Vinokuro, L. Ščerbos, L. Ožegovo, V. Vinogradovo, G. Serebrenikovo, F. Filino, G. Stepanovo, J. Stepanovo, V. Zvegincevo, A. Leontjevo, V. Kostomarovo, B. Golovino, B. Skvorcovo, V. Ickovičiaus, K. Gorbačevičiaus, N. Pilinskio, Z. Klemensiewicziaus, W. Doroszewskio, L. Ceplyčio, J. Pommero, V. Skujinios, H. Saario, J. Jablonskio, K. Būgos, J. Balčikonio, P. Joniko, P. Skardžiaus, A. Salio, Z. Zinkevičiaus, J. Palionio, J. Lebedžio, J. Kabelkos, K. Ulvydo, V. Ambrazo, A. Valeckienės, J. Pikčilingio, A. Girdenio, A. Rosino, A. Pupkio, E. Jakaitienės, A. Piročkino, R. Venckutės, A. Šoblinsko, K. Župerkos, V. Vitkausko, P. Kniūkštos, K. Gaivenio, S. Keinio, B. Stundžios, R. Koženiauskienės, A. Bitinienės, G. Subačiaus, D. Mikulėnienės, R. Miliūnaitės ir kt. bendrosios kalbotyros, bendrinės kalbos teorijos, lietuvių bendrinės kalbos istorijos, kalbos kultūros (teorijos ir praktikos), stilistikos, terminologijos knygas ir straipsnius. Darnesnį, vientisesnį vaizdą, tvirtesnį pagrindą susidaryti labai padėjo nuolatinis skaitytų minčių tikrinimas savo paties (ir kolegų) praktika. Daugeliu

atvejų tas „tiltas tarp mokslo ir gyvenimo“ (Пешковский 1984: 247) laikė gerai.

Citatomis ir metrikuotomis nuorodomis čia remiamasi tik nedaugeliu ypatingesnių atvejų – autoriaus kuklia nuomone, kai teorinės mintys nėra bendrinės, kai retos mūsų mokslinėje apyvartoje, autoriui pačiam atrodančios reikšmingesnės, aktualios.

I. Ribų klausimas visada kyla, kai jau yra ką riboti – yra patys tie gretimi dalykai, bet dar nėra pakankamai aiškios apybrėžos ir jų prasmė.

Bendrinė kalba, be abejo, yra tam tikras atsiribojimas nuo tarmių. Dažniausiai kalbama apie jų priešpriešą, neretai – apie sąveiką ar vienpusį katrą poveikį. Visada kalbama ir apie bendrinės kalbos pamatą – v i e n ą tarmę, t. y. tos tarmės ir bendrinės kalbos bendrybes (žinoma, paskiau – ir apie skirtybes).

Rečiau kalbama, bet prasminga ir būtina kalbėti apie bendrinės kalbos ir v i s ų tarmių prigimtinį bendrumą. Labai gerai – tiksliai ir kryptingai motyvuotas lietuvių kalbos terminas *tarmė* (reikšme „kalba“ vartota Konstantino Sirvydo žodyne, reikšme „dialektas“ – Antano Baranausko ir Kazimiero Jauniaus): t a r̃ m ė s skirstomos daugiausia pagal t a r i m ą – fonetiką. Skirtingai tãriama *duona, dūna, dona, douna, danyte, donela,* bet visų atpažįstama *duona, duonytė, duonelė* – leksiškai ribos nėra: visų tarmių vidinė norma ir bendrinės kalbos norma čia viena. Šitą bendrumą būtų galima, siekiant aptariamo dalyko terminologinio vientisumo, vadinti *beribiu lygmeniu* (↔ *ribos*). Čia *beribis* – tai ne įprastesnis, kasdieniškesnis 2. „labai didelis, besaikis, nepaprastas“ ($DŽ_4$), t. y. „begalinis, neribotas“, o 1. „neturintis ribų“ ($DŽ_4$) – tai yra pagrindinė žodžio *beribis* reikšmė ir ji terminologiškai normaliausia, plg. *beširdis* „negailestingas žmogus“ ($DŽ_4$), bet *Medicinos terminų žodyne*: *acardius – beširdis* (apsigimėlis be širdies), *acardia – akardija – beširdystė* (apsigimimas). Bendrinės kalbos ir tarmių beribis lygmuo yra labai platus, lingvistiškai tariant, s i s t e m i n i s (sistemos masto). Tas lygmuo svarbus ir teoriškai, ir praktiškai – rūpinantis kalbos paveldu, susidedančiu iš dviejų dalių – bendrinės kalbos ir tarmių, bendroji savastis patenka į vieną bendrą kalbos apsaugos ir puoselėjimo lauką kaip visų rūpinimosi visa kalba dalykas. Bendrinė kalba

išsiskiria iš tarmių pirmiausia kaip norma, o ne iš esmės kitokia sistema.

Skirtybių yra pavienių (begalinė aibė) ir sisteminių – pagal kurį nors sistemos lygmenį, sistemos dalį ar ryškesnę, visuotinesnę ypatybę. Sisteminėmis skirtybėmis tarmės ryškiai (kontrastingai) išsiskiria iš beribio lygmens (žinoma, ir skiriasi viena nuo kitos) – lieka bendrinės kalbos užribyje: kirtį atitraukiančios tarmės, balsių prigimtinio ilgumo priešpriešos neišlaikančios tarmės, priebalsius kietinančios tarmės, dzūkuojančios tarmės ir kt. Kadangi tas užribiškumas yra dalinis – užribyje yra ne visa tarmės sistema – tai ar ne tiksliau kalbėti kitaip: užribyje yra kirčio atitraukimas, balsių prigimtinio ilgumo priešpriešos neišlaikymas, priebalsių kietinimas, dzūkavimas ir kt. Tarmių žmonėms, ypač iš jų kilusiems bendrinės kalbos vartotojams, būtų didelis skirtumas – pirmuoju atveju jie tarsi visai paliekami užribyje, antruoju juos patraukiame prie beribio lygmens ir iš dalies į jį įtraukiame. Pagal kitus kalbos sistemos lygmenis – gramatiką, žodyną – bendrosios savasties yra nepalyginti daugiau ir ji reikšmingesnė negu daugybė, bet smulkesnio masto skirtybių. Tik skirtumas – fonetikos, kirčiavimo dalykai yra substanciniai – tariami, girdimi, bet savų ir ne savų skirtingai vertinami: gimtieji ne saviems – svetimi, todėl sunkiai pakeičiami.

Apskritai visų šnektų pagrindinis garsynas bendras – tik žemaičiai vienoj pozicijoj neturi afrikatų *č', dž'*; dzūkai skiriasi afrikatomis *c', dz'* vienoje pozicijoje arba – kiti – dviejose; tik žemaičiai neturi *o,* tik viena jų patarmė turi *ou*; tik dzūkai turi *av* vietoj *au*; labai išsiskiria rytų aukštaičių *ы.* Gramatinių kategorijų sistema beveik bendra. Kito poliaus – žodyno srityje, ryškiausia (apskritai), bendrinei kalbai tolimiausia tarmė, nors turi daug žemaitybių, bet chrestomatinių, t. y. tokių, kurios per tautosaką ir literatūrą žinomos ir bendrinės kalbos vartotojams, o per bendrinę kalbą ir pačių žemaičių suvokiamos kaip jų skirtybės, nėra daug, kai kurios jų turi pėdsakų ir bendrinėje kalboje, pavyzdžiui, *kūlgrinda* žem. istor. „akmenimis grįstas slaptas povandeninis kelias“, *kūltupis* zool. „strazdų šeimos paukštis, lizdą kraunantis tarp akmenų (Oenanthe oenanthe)“ ($DŽ_4$). Kolizinių dalykų, t. y. priešpriešinių skirtybių nėra gausu, pvz.: *grobas* 1. aukšt. „šonkaulis“, žem. „žarna“ ($DŽ_4$); *smagus* 6. žem. „sunkus“ ($DŽ_4$);

marška 2. dz., ryt. „paklodė“, 3. ryt., dz. „lovatiesė“, 4. dz., ryt. „austinis apklotas“, 5. ryt., dz. „staltiesė“, 6. žem. „rankšluostis“, 7. vak. „nedidelis dviejų traukiamas tinklas be įgerklio, dvibradis“ ($DŽ_4$), nors visi marškoniai. Apskritai kalbai tai sava, būdinga, nors kartais kyla keblumų, bet daugiau juokais, tik vaikams, pvz.: – *Kaip vadinamos šitos uogos?* – klausia vaikas. – *M ė l y n ė s.* – *Tai kodėl jos r a u d o n o s?* – *Kad dar ž a l i o s...* Tarptarminių nesusipratimų esti, kliūčių tokiems žodžiams patekti į bendrinę kalbą arba jų vartosenai joje yra. Bet jos įveikiamos. Antai *skuja* yra 1. „spygliuočio medžio spyglys“, 2. „pušies šakelė“, || „eglišakė“, 3. „pušies ar eglės vaisius, kankorėžis, žebelys, gurgutis“, || „eglės vaisius“, || „pušies vaisius“, || „žirginys“, 4. „žvynas, sriegas“, 5. ppr. pl. „trupanti medžio žievės dalis, sausa atplaišėlė“, 6. „pleiskana“ (*skujos* „šiukšlės“; dar šiek tiek prideda variantų *skujas, skùjė, skujys, skujokas, skujenos* ir vedinių reikšmės) LKŽ XII, bet nepaisant šitų semantinių priešpriešų yra jau įsitvirtinę terminai, susiję su *skujũ* reikšme „žvynaĩ“: *skujagalvė* bot. „<...> žvynuotas grybas, <...> (Pholiota)“ $DŽ_4$, „*skujuočiai* 2. „aukštesniųjų žinduolių raginiais žvynaĩs būrys (Pholidota)“, nes neužtenka daugybei panašių dalykų įvardyti vienos šaknies *žvyn-* (yra grybas *žvynãbudė, žvynaroplis*).

Beribis lygmuo (bendrinės kalbos ir tarmių bendroji savastis) nėra nekintamas, taigi galima kalbėti ir apie jo kitimo ribas. Pradiniu bendrinės kalbos darymosi tarpsniu žymesnis buvo tarmių poveikis bendrinei kalbai, toliau – tarsi atvirkštinis – bendrinės kalbos poveikis iš tarmių kilusiems bendrinės kalbos vartotojams, paskiausiai – ir bendrinės kalbos poveikis tarmėms. Taigi prigimtinis beribis lygmuo dabar gerokai pasikeitęs ir yra daug platesnis.

Bendrinės kalbos šnekamasis stilius (jei jis tebepripažįstamas, jei jo dar neatsisakoma), nors normomis iš esmės negalintis išeiti už bendrinės kalbos ribų, kalbos funkcija (kurią labai paprastais žodžiais galima trumpai išreikšti – kaip kalbama, priklauso nuo to, kas kam ką ir kodėl kalba) yra artimiausias dialoginei tarmių kalbėsenai.

Neretai minimas (bet ne eksplikuojamas) tautosakos tarptarmiškumas (interdialektiškumas). Tautosakos kūrinių judėjimas tarp tarmių apskritai nėra visai be ribų, o toks, koks yra, nėra kokios nors pagalbinės ar dalinės tarptarminės kalbos prielaida – nors nepajė-

giama visiškai sutarminti, bet iš esmės tarminama (tautosakos tekstai funkcionuoja tik tarmiški, taip užrašomi ir skelbiami) – trečiojo, tarpinio, varianto neatsiranda. Taigi ne visai grynas tautosakos tarmiškumas jokiu būdu nėra tarptarmiškumas, juoba virštarmiškumas. Tačiau čia svarbus kitas dalykas – tautosaka yra kitōs funkcijos negu dialoginė tarmių kalba ir pagal funkciją bendrinės kalbos meninis stilius yra vienoje tipologinėje eilėje su tautosakos stiliumi.

II. Prieš pradedant aiškintis bendrinės kalbos įvairias ribas, derėtų žodelį tarti ir apie tarmių ribas. Teritorinės tarmės turi laiko ir vietos ribas – amžių ir plotą. Teritorinės tarmės yra bendrōsios lietuvių kalbos tarmės. Kitos tarmės – socialinės, profesinės – lietuvių kalbotyros beveik netyrinėtos ir netyrinėjamos. Nors būtų per anksti teigti, kad kas nors neras pamario žvejų, Nemuno sielininkų, Dainavos girių medžiotojų ar Šiluvos elgetų šnektų liekanų, bet geriausias laikas jau senokai prarastas. O dabartinės socialinės ir profesinės tarmės darosi ne teritorinių tarmių, o miestų pustarmių ir bendrinės puskalbės pamatu.

Savo *Bendrosios kalbotyros kurse*, išėjusiame 1916 m., F. de Saussure'as apie kalbos tarminę būseną sako: „Palikta pati sau, kalba lieka susiskaidžiusi į tarmes, kurių nė viena neįsiveržia į kitos sritį. Tokiomis sąlygomis ji pasmerkta be galo skaidytis“ (Соссюр 1977: 231). Lietuvių kalbos tarmės yra amžinasis bendrinės kalbos pamatas. Mąstydami sosiūriškai turime pasakyti, kad lietuvių bendrinė kalba yra ir tarmių tikroji išgelbėtoja.

Bendrinės kalbos atsiribojimo nuo tarmių pradmė – tai raštas ir knyga, sukuriantys pamatą švietimui, kultūrai, literatūrai, mokslui. Į klausimą, ar bendrinei kalbai būtinas raštas, Saussure'as atsako: „Homero poemos tarsi įrodo priešinga“ (Соссюр 1977: 231), bet tai veikiau yra senovės išimtis – labiau tai būtų bendrinės kalbos pradmenys. O raštinga kalba būtinai eina bendrinės kalbos keliu.

Neįkainojamas taip pat Valstybės ir Bažnyčios (krikšto) vaidmuo.

Bendrinės kalbos ribų eilę reikėtų pradėti nuo istorinės ribos. Jau karaliaus Mindaugo krikštu siaurai, o lietuvių visuotiniu krikštu plačiai lietuvių kalba buvo įbažnytinta. Nors „krašto valdyme lietuvių kalba buvo vartota gana plačiai, pranokdavo etnines ribas“ (Dubonis 2002: 478), nors net „LDK nelietuviai mokėsi lietuvių kalbos“

(Dubonis 2002: 478), tačiau lietuvių kalba buvo tik viena iš valstybės kalbų ir, deja, daugiausia šnekamoji. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinėje lietuvių tautoje lietuvių etnosas, nors ne gausiausias, buvo pagrindinis, bet lietuvių kalba nebuvo reikiamai įvalstybinta. „1540 m. Žygimantas Senasis Kauno privilegijoje numatė dvi oficialias miesto teismų kalbas – lietuvių ir lenkų“ (Dubonis 2002: 476). 1551 m. Vilniaus miesto nuostatuose „šaukimas į teismą ir į teismo knygas įrašomi sprendimai skelbiami *po polsku i po litewsku, i po rusku*“ (Dubonis 2002: 478), bet nuostatų kalba jau lenkiška. Oficialioji rašomoji kalba buvo kanceliarinė slavų kalba, lietuvių kalba nebuvo įkanceliarinta. Kanceliarinės – slavų ir bažnytinės – lietuvių dvikalbystė lietuvių kalbos vartojimą ribojo. Lietuvių kalbą kėlė ir į Bažnyčią atnešė naujo – dvasininkų – luomo naujas mąstymas, pasisukęs į Vakarus (per Vakarų krikščionybę), rodančius tautinių bendrinių kalbų idealą, jų kūrimo idėjas ir gyvus pavyzdžius (prisiminkime Mikalojaus Daukšos turėtas žinias apie italų purizmą, žinomą kruskantizmo vardu). Tačiau lietuvių valstybininkų Mykolo Lietuvio (Venclovo Mikalojaičio), Augustino Rotundo balsai kelti lietuvių kalbą į kanceliarinės slavų kalbos vietą nelaimėjo. Bet nelaimėjo galutinai ir kanceliarinė slavų kalba – tėvynėje prieš lotynų kalbą naująja Vakarų dvasia laimėjusi gimtoji lenkų kalba ir LDK pakeitė kanceliarinę slavų kalbą, o gimtajai lietuvių kalbai traukiantis iš valdovo dvaro ir iš jo toną imančios lietuvių diduomenės – ir lietuvių kalbą, kuriai Abiejų Tautų Respublikoje liko naminės šnekamosios kalbos siaura vartosena. Europinis universitetinis lotyniškasis universalizmas (ir tam tikras konservatizmas palyginti su tautinių literatūrų suklestėjimu) prisidėjo prie to, tiksliau – lėmė tai, kad karaliaus Stepono Batoro įsteigtas Vilniaus universitetas (su akademija) – mokslo, švietimo, apskritai gyvenimo pažangos židinys – lietuvių kalbai ir šioje, strateginėje, srityje neatvėrė raidos ir net išlikimo galimybių.

Lietuvių bendrinės kalbos laiko tikslią, neginčijamą ribą galima brėžti panašiai kaip miestų amžiaus ar žmogaus amžiaus ribą – prenatalinio tarpsnio neįskaičiuojant. Taigi tas laikas gali būti skaičiuojamas tik nuo pirmųjų raštų, lietuvių bendrinės kalbos atveju – nuo pirmosios knygos: 1547 m. Martynas Mažvydas lietuvių kalbą įknygino.

Žinomi ir lietuvių bendrinės kalbos tarpsniai. Pirmasis – rašomoji kalba (bendrinė rašomoji kalba rodosi esanti pleonazmas). Ne vienoje šalyje bendrinė kalba, apimanti ir rašytinę, ir sakytinę formas, iš tradicijos vadinama rašomąja kalba (o bendrinei sakytinei kalbai kartais turimas atskiras – nepanašus terminas, pavyzdžiui, vok. *Bühnen(aus)sprache*).

Jau rašomosios kalbos iš karto matomos teritorinės (tarminės) ribos. Lietuvių rašomosios kalbos regioniniai variantai – vienalaikiai (sinchroniški) ir nevienalaikiai (heterosinchroniški) – kaip tik ir buvo nulemti to nepalankaus veiksnio, kad lietuvių kalba buvo tik viena iš lygiagrečių valstybės kalbų ir tol, kol jos, kartu su kita – kanceliarine slavų, neišstūmė naujų politinių partnerių, bet šiaip ar taip svetima ir konkuruojanti – lenkų kalba. Taigi paradoksiškai reikšmingiausias, gyvybingiausias pasirodė senasis – Mažosios Lietuvos variantas, gyvavęs kitoje – ne LDK – valstybėje, kultivuotas ir praktikuotas pralaimėjusios, taigi nevalstybinės konfesijos, todėl neišvengiamai nuėjęs regioninės bendrinės kalbos keliu ir išnykęs ten, savo tėvonijoje, bet Augusto Šleicherio ir Fridricho Kuršaičio gramatikomis, Fridricho Kuršaičio kirčiuotu žodynu (nors leksika gerokai regioninė), lietuviška spauda perdavęs savo aukštaičių vakariečių fonetikos, kirčiavimo, morfologijos (sintaksė jau buvo susvetimėjusi!), žodyno branduolio palikimą, kuris kartu su Petro Kriaušaičio (t. y. Jono Jablonskio) 1901 m. *Lietuviškos kalbos gramatika*, įtvirtinusia „paprastąją suvalkiečių tarmę", tapo naujosios tikrosios lietuvių bendrinės kalbos bendrais veldmenimis ir pradmenimis.

Beje, kaip tik tuo Mažosios Lietuvos variantu Kristijonas Donelaitis pradėjo tikrąjį meninį stilių (įvairių pradmenų būta seniai ir nemažai).

Žinoma, lenkų kalbos spaudimo neatlaikę variantai – Konstantino Sirvydo ir kt. rytinis (Vilniaus) ir Mikalojaus Daukšos ir kt. vidurinis, arba vadinamasis žemaičių (Kėdainių), pavėluotai įteisintas 1737 m. spausdinta gramatika *Universitas lingvarum Litvaniae,* taip pat dėl atsiradusios naujosios bendrinės kalbos nutrūkę bevalstybio Lietuvos laikotarpio įvairiatarmiai variantai – rytinis (Antano Strazdo, Antano Baranausko ir kt.), žemaičių bajorų lituanistinio sąjūdžio (susijusio su Vilniaus universitetu, nors anaiptol ne jo oficialio-

sios linijos paskatinto) sukurtas ir tiesiogiai į visuotinės bendrinės kalbos statusą pretendavęs žemaitiškasis ir, beje, vėliausias – vakarinis (Antano Tatarės, Mikalojaus Akelaičio ir kt.) – visi nepraėjo be žymės ir naudos. Kiekvienas jų ateičiai liudijo poreikį ir pastangas turėti bendrinę kalbą, kiekvienas išnykdamas palikdavo sektiną pavyzdį vėl kurti. Reikšmingas dalykas, kad jų gana vingiuota istorija rodo ir beveik nuoseklią slinktį nuo gimtąją kalbą praradusio valstybės centro ir jį supančių pietrytinių plotų – vakarų (kur buvo Mažoji Lietuva) link. Vėliausiojo – vakarinio – varianto reikšmė gal dar nėra pakankamai suprasta ir iškelta (daugiausia tai susiję su Mikalojaus Akelaičio, kaip posukiliminės jungties su „Aušra", neįsisąmoninimu ir nepagrindimu).

Lietuvių bendrinės kalbos atveju pasitvirtina ir įžvalgiojo F. de Saussure'o teiginys, kad vienos tarmės pasirinkimo bendrinės kalbos pamatu motyvas nebūtinai turi būti „krašto, kuris turi politinę hegemoniją ir kur yra centrinė valdžia, tarmė", bet ir „kultūriškai labiau išsivysčiusios srities tarmė" (Соссюр 1977: 231).

Tautinio atgimimo ir išsivadavimo sąjūdis XIX a. pab., kova dėl spaudos atgavimo ir knygnešystė, naujosios tautinės šviesuomenės susidarymas, lietuviški patriotiniai laikraščiai, kuriuose užsimezgė ir Vinco Kudirkos, Juozo Tumo-Vaižganto ir kt. talentais sušvito publicistinis stilius, kalbos grynumo užmojai (neretai labai nemoksliški, nevykę ir naivūs, bet gyvi, nuoširdūs) iškėlė jau visos Lietuvos bendrą rašomąją kalbą (nors dar ilgiausiai po to nenusistovėjo rašybos normos!), kurią laikė senas ir kartu kiek netikėtas tarminis pamatas, o ne centrinis (sostinės). Tačiau lietuvių kalbos sistemos tarminio susiskaidymo požiūriu pietinė vakarų aukštaičių tarmė (kartu su iš esmės tapačiu Mažosios Lietuvos rašomosios kalbos paveldu) labai gerai reprezentuoja tos sistemos būseną – beveik klasikiniu jos pavidalu.

1901 m. Jono Jablonskio gramatika yra regima lietuvių bendrinės kalbos laiko riba, nors ta tikrai jau bendrinė kalba dar buvo, kaip Jablonskis ir vadino, tik rašomoji.

Lietuvių kalba buvo įvalstybinta, tikrai įmokyklinta ir įuniversitetinta dar po dviejų sunkių dešimtmečių. Kanceliarinis stilius jokio lietuviško palikimo negavo, bet, savo nelaimei, gavo rusiško, jis buvo paantrintas sovietmečiu, tik dabar darosi palankesnės sąlygos jo atsikratyti, nors įpročiai laiko ir sąlyčiams su rusų kalba nutrūkus. Moks-

linis stilius (ypač terminija, daugiausia botanikos), turėjęs nemažų užuomazgų net prieš bendrinės kalbos pradžią – sunkiausiu beuniversitečiu laikotarpiu [Jurgis (Ambraziejus) Pābrėža, Laurynas Ivinskis, Ambraziejus Pranciškus Kašarauskas, Jonas Balvočius-Gerutis, Jonas Basanavičius, Petras Vileišis ir kt.], bet tada daugiau reiškęsis populiariuoju postiliu, radosi – tikras mokslinis stilius (ir mokomasis postilis) – tik rašomajai kalbai tapus universitetine (neblogą pradžią, tiesa, daugiausia humanitarinėje srityje, bus davęs Lietuvių mokslo draugijos veikimas). Ne paslaptis, o neišvengiamybė, kad valstybinė, kanceliarinė, mokslinė kalba dar netrumpą laiką neretai buvo pusiau bendrinė – geriausias to pusinumo (anaiptol ne menko lygio) pavyzdys galėtų būti Lietuvos Respublikos Prezidento, gero filologo (vertėjo, docento), patyrusio laikraštininko ir kalbėtojo Antano Smetonos raštai (kiek paredaguoti) ir kalbos (yra spausdintų). Sakytinės kalbos pavyzdžių tik dabar, atgimusioje Lietuvoje, galime išgirsti iš negausios to meto kino kronikos (jei ji kam neatrodo prastesnė už kai kurių dabartinių valstybininkų ar kultūrininkų, tai čia dabartinių trūkumas, o ne anuometinių tobulybė). Bendrinės kalbos tartis ėmė nuosekliau tvarkytis Antano Salio ir Andriaus Ašmanto pastangomis. Reikšmingas buvo Valstybės teatro susipratimas (tik laimė, kad tada neatsirado vokiško pavyzdžio – *Bühnen(aus)sprache* – terminas *sceninė tartis,* nes dabar jis galėtų reikšti tik karčią ironiją...). 1926 m. pab. atsiradusio Lietuvos radijo kalbos apibūdinimas, 1928 m. pr. duotas Juozo Balčikonio – „Kada prabilsta antena, vilnys netaisyklingos kalbos eina per visą Lietuvą“ (Balčikonis 1978: 97) – visiškai tiko dar ilgą laiką, beveik taip pat tinka nemažai daliai dabartinės eterio žiniasakos[1]. Šiaip ar taip, bet Lietuvos mokyklų – gimnazijų, seminarijų, universiteto – užauginta šviesuomenė bendrinę tartį geriau ar prasčiau įsisavino, o jos svarbos supratimą – tikrai. Dabar bendrinės tarties pozicijos gerokai išjudintos, nedovanotinai nepanaudojamos garso ir vaizdo techninės priemonės jai mokyti.

---

[1] O tuometinė Balčikonio apibendrinamoji mintis – „kuo aukštesnė mūsų krašto įstaiga, tuo blogiau ji lietuviškai kalba“ (Balčikonis 1978: 97), tiksliai apibūdinanti nelemtą amžių tradiciją, tebėra nepasenusi.

Būtina pridurti, kad tik 1954 m. išėjo bendrinės kalbos (ne visai) žodynas – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Jis „apima plačiau vartojamus literatūrinės ir liaudies šnekamosios kalbos žodžius“ (*Pratarmė,* p. III), „skiriamas plačiajai visuomenei“ (*Pratarmė,* p. III), o jo tikslas – „padėti įsisavinti literatūrinę kalbą“ (*Įvadas,* § 1), pasakytas ir „praktinis, normuojamasis Žodyno pobūdis“ (*Įvadas,* § 3). Akademinė kalbotyra labai sutvirtino ir patikslino bendrinės kalbos normas, bet iš likusių spragų didžiausia kaip tik – visais atžvilgiais tikro bendrinės kalbos (tik jos) žodyno nebuvimas.

III. Taigi lietuvių bendrinė kalba yra – yra jau visas šimtmetis. Tačiau ir šiandien gal net ne mažiau negu prieš 100 metų beveik visuotinai atrodo, kad ta bendrinė kalba – tai vieni rūpesčiai, kuriems galo nematyti: tarme kalbėti lengva, bendrine kalba – sunku (o dar rašyba!). Kodėl taip yra ir ar gali būti kitaip?

Jau F. de Saussure'o yra pažymėta: „įprasta aštri kolizija tarp bendrinės kalbos ir vietinių tarmių“ (Соссюр 1977: 60); „kiekvienos bendrinės kalbos, kultūros produkto, raida verčia jos sritis atsiriboti nuo natūros srities, tai yra nuo šnekamosios kalbos srities“ (Соссюр 1977: 60). Savaime suprantama, kultūrai reikia nuolatinių pastangų.

Rusų kalbininkas Aleksandras Pieškovskis 1923 m. paskelbtame programiniame straipsnyje „Objektyvusis ir normatyvusis požiūris į kalbą“ irgi daro aiškią priešpriešą: natūralioji kalbos būsena (Пешковский 1984: 241) – natūraliosios tarmės (Пешковский 1984: 242)/natūralioji šneka (Пешковский 1984: 241)/namudinė (домерощенная), kasdieninė (житейский) kalba (Пешковский 1984: 242) ↔ literatūrinė tarmė (Пешковский 1984: 241 (2x), 242 (4x), 243 (6x), 244 (3x))/literatūrinė šneka (Пешковский 1984: 245, 246)[2]. Esmingiausia – konstituatyvia (t. y. pagrindžiamąja) bendrinės kal-

[2] Įdomu pažymėti, kad terminą *literatiškoji tarmė* 1926 m. savo *Trumpoje visuotinės literatūros istorijoje* yra pavartojęs Maironis („Ilgainiui ėmė Italijos liaudy tvertis nauja, nuo lotyniškosios kalbos atskira ir į daugybę dialektų pasidalinusi tarmė. Iš tos dialektų daugybės laikui bėgant ėmė viršų populiariškiausioji ir gražiausiai skambanti toskaniškoji Florencijos tarmė, kuri nuo XIII amžiaus tampa literatiškąja“). M a i r o n i s. *Raštai* 3 (2), Vilnius, 1992, 294 (žr. S. K e i n y s. – *Terminologija* 9, 2002, 37).

bos ir tarmių skirtybe Pieškovskis laiko „kalbančiojo siekimą vienaip ar kitaip n o r m i n t i savo kalbą, kalbėti ne paprastai, o k a i p n o r s (Пешковский 1984: 241), o tarmės žmogui nekyla „pačios minties, kad galima skirtingai klabėti“ (Пешковский 1984: 241).

Taigi pirmiausia labai aštriai iškyla kalbos aiškumo klausimas. Žinoma, jis svarbus net laukiniui, bet neaiškiai kalbantis jam rodosi tiesiog nenormalus, o čia „visi, visada ir visur kalba daugiau ar mažiau n e s u p r a n t a m a i“ (Пешковский 1984: 244). Mat kultūra vis ką nors kuria ir a i š k i n a s i: „kiek žmonių moksle, poezijoje, filosofijoje, religijoje užsiėmę a i š k i n i m u išskirtinai svetimų minčių, kartais pačių kūrėjų išreikštų tarsi klasiškai aiškiai ir paprastai, bet vis dėlto sukuriančių daugybę doktrinų, sektų, srovių, krypčių ir t. t.“ (Пешковский 1984 : 244). Taigi bendrinės kalbos aiškumo dalykas kyla iš kuriamųjų dalykų supratimo sunkumo: „s u n k u s s u p r a t i m a s yra būtinas literatūrinio-kultūrinio kalbėjimo palydovas. Laukiniai tiesiog „kalba“, o mes vis ką nors „norim“ pasakyti. Mes kaip aklieji ištiesta ranka ieškom ore vienas kito. Kiekvienas v i s i š k a i supranta tik savo šneką. Tai sukuria daug didesnį literatūrinės tarmės poreikį“ (Пешковский 1984: 244). Bendrinė kalba nuo dialoginės gyvosios kalbos iš esmės skiriasi ir bendravimo pobūdžiu: „kalbinio bendravimo sunkumas didėja tiesiai proporcingai bendraujančių skaičiui ir ten, kur viena iš bendraujančių pusių yra neapibrėžtoji aibė, tas sunkumas pasiekia maksimumą“ (Пешковский 1984: 246). Todėl bendrine kalba reikia mokytis kalbėti, kad būtum suprastas. „Mokėjimas kalbėti – tai tas tepalas, kuris būtinas kiekvienai kultūrinei-valstybinei mašinai“ (Пешковский 1984: 246). Apibendrindamas Pieškovskis baigia: bendrinė kalba – tai „kalba kvadratu, kultivuojama kaip ypatingas menas, kaip n o r m i n a m a kalba“, todėl net „randasi ž o d ž i o k u l t a s, m o k ė j i m o k a l b ė t i k u l t a s (Пешковский 1984: 246).

Prieš einant prie bendrinės kalbos normatyvumo, pastovumo reikia pakalbėti apie jos kūrimąsi, nes ne iš karto tos būtinosios bendrinės kalbos savybės atsiranda ir įsigyvena visa apimtimi visuose lygmenyse. Bendrinės kalbos kūrimasis ir augimas yra labai sudėtingas, bet jo galima skirti du svarbiausius vidinius vyksmus, jungiamus vienu žodžiu – šalinimas: pertekliaus šalinimas, t. y. atsiribojimas nuo

tarmybių, ir stokos šalinimas, t. y. naujadarų kūrimas ir skolinimasis. Daugumas fonetikos, kirčiavimo, gramatikos nereikalingų, net nepritampančių tarmybių išaiškėja palyginti greitai, pašalinamos vienu kuriuo aktu, tarkim, Jablonskio gramatika, bet tarminių įpročių taip greitai neatsisakoma, o dar lėčiau susidaro bendrinės kalbos įgūdžiai. Žodynas yra visai kitas kalbos polius, glaudžiausiai susijęs su kalbos turiniu – čia perteklių pirmiausia reikia pajusti, suprasti, toliau vyksta daugybė lėtinių, neretai užtruktinių (kartais ir sutriktinių) atsisakymo (neretai ir reiškinio diferencijavimosi) vyksmų vyksmelių. Šitą žodyno dalyką dar 1906 m. labai gerai suprato ir tinkamai sprendė botanikos terminijos kūrėjas Povilas Matulionis. Jis stengėsi, kad „sumažėtu prieštaravimų daugybę; gyva žmonių kalba, dar dažniau raštai vienu žodžiu tankiai varduoja 2–3 augalus, suvis ivairius, ir atvirščiai: vienas augalas vadinasi keleriopai. – Tokiuose atsitikimuose aš iškėliau vien tus vardus, kurie ar plačiau yra meniami, ar tikriau jie išreiškia augalo žimas, ar senesnes kilmes, ar reiškiau yra patvirtinti musų artimujų tautų kalbomis: latvių, lenkų, rusų“ (Povilas Matulionis. *Žolynas. Lietuvos augalų žodynas ir augalų taislas,* Vilnius, 1906–1907, 3). Reikia pasakyti, kad masinis šitas vyksmas buvo gana spartus, senokai yra beveik pasibaigęs, lieka tik atskirų sunkių dalykų ir gal atgimusios Lietuvos sąlygomis dar kas nors kiek sūsijudina. Stokos šalinimas yra ne tik bendrinės kalbos kūrimosi, bet ir jos nuolatinio augimo nenutrūkstamas vyksmas. Neužmirština, kad pačioje pradmėje buvo pasiskolinta net garsų (*f, ch, h*), darybos morfemų (*eks-, anti-* ir pan.), neskaitant leksemų. Bet pradmėje ypač spartus, gyvas, nors anaiptol ne visada sėkmingas buvo naujadarų kūrimas. Pakanka pasakyti, kad net Jablonskio puikiausias balansas buvo 610 (prigijusių) : 470 (neprigijusių) naujažodžių, dažniausiai naujadarų (Piročkinas 2000: 6). Ir kaip tik šis naujadaros karalius ryžtingai stojo prieš masinį tarptautinių žodžių keitimą nevykusiais naujadarais, urmu kalamais neprofesionalių kalbos grynintojų. Reikėtų pridurti, kad žlugus sovietizmui kai kam iššoko persenusios *įtekmės, įsravos,* kai kam panižo rankos vėl viską (*filtrą, stabilizatorių* ir pan.) lietuvinti. Gaila, kad Vyriausybės 2000-11-06 patvirtinta šiaip savalaikė „Svetimžodžių keitimo lietuviškais atitikmenimis tvarka“ yra tik tvarka, o ne teoriškai aiškiai pagrįsta ir metodiškai apibrėžta programa, kuria

galėtų vadovautis visi, o ne tik tos tvarkos paskirti etatiniai vykdytojai. Dabar, kai iš 10 naujažodžių bent 7 yra terminai, terminų kūrimas ir norminimas, ypač jų svarstymas ir aprobavimas, priskirtas Valstybinei lietuvių kalbos komisijai ir jos Terminologijos pakomisijui, lemiant visos kalbos likimą yra labai reikšmingas. Savaime suprantama, kad stokos šalinimo vyksmo viduje yra ir naujadarų arba skolinių (tarptautinių žodžių) pertekliaus šalinimo vyksmas, nors naujadarų pasirinkimas kartais būna ne tik nedidelis, bet ir trūkstamas.

Kokie didžiuliai kalbos nesuprantamumo ir atrankos sunkumai buvo užgulę bendrinės kalbos pradmę, neblogai matyti iš 1907 m. Tilžėje išleistos knygelės – *Svetimų ir nesuprantamų žodžių žodynėlis. Skaitytojams palengvinimas* (sudarė Jurgis Šlapelis), kur iš apie 3000 žodžių maždaug pusė yra aiškinami tarptautiniai, kita – barbarizmai ir lygiai taip pat nesuprantami lietuviški – irgi aiškinami, kartais net barbarizmais, pvz.: *skeletas* (gr.) – taip sustatyti kaulai, kaip jie yra stovėję gyvame kūne, griaučiai, giltinė, *griaučiai* –kaulai, skeletas, giltinė; *arenda* (lot.) – nuoma, nusisamdymas, *nuoma* – arenda (lot.), aranda, runda.

Apie bendrinės kalbos normą jau prirašyta ir prismulkinta tiek, kad kartais irgi galva sukasi. Neketindamas daryti ilgų galvosūkių autorius pirmiausia ir pateikia išsirinkęs vieną paprasčiausių normos apibrėžčių: „N o r m a, arba n o r m o s l y g m e n i u, suprantame tam tikroje visuomenėje ir tam tikroje epochoje susidariusių visuomeninio kalbos vartojimo kalbinių įpročių ir taisyklių visumą“ (Степанов 1966: 99).

F. de Saussure'as yra trumpai tarstelėjęs apie susiklosčiusios bendrinės kalbos pastovumą – ji „linkusi likti tapati sau pačiai; jos priklausomybė nuo rašto suteikia jai dar daugiau pastovumo“ (Соссюр 1977: 173).

A. Pieškovskis kalba apie bendrinės kalbos normatyvumą, konservatizmą, pastovumą. „Normatyvumas būdingas ir gyvajai (natūraliai) kalbai, bet ten niekada nereikia jo reikalauti ir net nepasitaiko apie jį pagalvoti“ (Пешковский 1984: 244). Bendrinės kalbos idealo reikšmingiausias bruožas yra konservatizmas – jis suteikia ypatingą pastovumą (Пешковский 1984: 242). Jis jungia amžius ir kartas, tautą – ir teritoriškai, net veikia tarmes – jas niveliuodamas ir

sulaikydamas jų tolesnį skaidymąsi (Пешковский 1984: 243). „Kalboje „viskas teka“, o literatūrinėje tarmėje ta tėkmė užtverta normatyviojo konservatizmo užtvanka taip, kad kalbos upė virsta vos ne dirbtiniu ežeru“ (Пешковский 1984: 242).

Eugenio Coseriu 1958 m. išleistoje knygoje „Sinchronija, diachronija ir istorija“ irgi kalba apie kalbos mokėjimą: „kiekvienam kalbančiam kalba – tai *mokėjimas kalbėti, supratimas to, kaip kalbama* tam tikroje visuomenėje ir pagal tam tikrą tradiciją“ (Coseriu 1963: 176). Coseriu labai pabrėžia mokėjimo ir mokymosi socialinį ir vertybinį aspektą: „Kadangi kalba yra „įgūdis, mokėjimas“, tai kalbos mokomasi iš tų, kas „kalba geriau“, iš tų, kas *moka* (arba laikoma, kad moka), o ne iš tų, kas nemoka. Klausantis visada lygina savo kalbos įgūdžius su kalbančio įgūdžiais, nors dažniausiai tai daro tiesiogiai ir nesąmoningai, ir linkęs perimti kalbančio manierą, jeigu pripažįsta jam kultūrinį pranašumą arba abejoja savo įgūdžių tobulumu“ (Coseriu 1963: 197–198). Reikšmingiausia yra Coseriu sistemos ir normos perskyra (dichotomija), sukėlusi daug atgarsio pasaulyje ir pas mus: „Kalbama apie skirtumą tarp šnekos struktūrų tipų, būtent tarp bendrų (tradicinių) ir funkcionaliųjų (skiriamųjų) struktūrų“ (Coseriu 1963: 172). Arba: „Svarbu skirti struktūras, sudarančias kalbą – kas yra normalu, arba bendra (*norma*), ir kas yra funkcionalu kaip priešprieša (*sistema*)“ (Coseriu 1963: 173). Tam tikra prasme norma platesnė negu sistema, nes turi daugybę sistemai nesvarbių požymių, kita prasme norma siauresnė už sistemą, nes susijusi su atranka sistemos leidžiamų realizacijų galimybių ribose – taigi norma yra tam tikra pusiausvyra: išorinė (socialinė, teritorinė) ir vidinė – tarp kombinacinių ir distribucinių variantų („normalieji invariantai“) ir tarp įvairių sisteminių izofunkcionaliųjų priemonių (Coseriu 1963: 174). Coseriu galutinė išvada: „Norma, išreiškianti sistemos pusiausvyrą, gali būti vadinama *funkcionaliąja norma*“ (Coseriu 1963: 174), tačiau tokia funkcionalioji kalba nėra tas pat, kas istoriškai konkreti kalba (sakysim, ispanų) – šioji gali apimti ne tik kelias normas, bet ir kelias sistemas, taigi apskritai visa kalba yra „archisistema“ (Coseriu 1963: 175). Kas iš to skyrimo ir tos normos? „Normos mokėjimas reiškia aukštesnį kultūros laipsnį“ (Coseriu 1963: 236–237) – normos vartotojas žino ne tik, kaip galima, bet ir kaip iš tikrųjų *kalbama* (Coseriu 1963: 237).

Norma normai nelygu. Skiriamos įgyvendintosios (realizuotosios) ir įgyvendinamosios (realizuojamosios), arba potencialiosios, normos, o pastarųjų dar du porūšiai – norma tampantys naujadarai ir iš principo nekodifikuojama kalbinės veiklos sritis – individualizmai, okazionalizmai ir kt. (Скворцов 1984: 18). Realizuojamoji norma lemiama ne tik sistemos, bet ir realizuotosios normos – turi prie jos derėti (Скворцов 1984: 18). Ji dar vadinama „kuriamoji norma" (Скворцов 1984: 34). Kiek kitokia yra „gimstančioji norma" – tuo žodžiu pabrėžiamas jos savaimiškumas: silpnuose sistemos taškuose vyksta „būtinieji" pokyčiai – sistemos išlyginimas arba paprastėjimas. Gimstančiai normai rekomenduoti reikia dviejų sąlygų – sisteminio nulemtumo ir plataus vartojimo, nors esant stipriai kultūrinei normai ilgą laiką gali laikytis ir disbalansas (Скворцов 1984: 35). Kalbos normų kodifikacijos (pažodžiui būtų įknyginimas: lot. *codex* – knyga) sąvoka jau pakankamai įėjusi į mokslinę apyvartą. Tačiau tos sąvokos turinys taip pat nėra vientisas, o pačios kodifikacijos vertinimas nėra vienareikšmis. Apskritai kodifikuoti galima tai, kas yra, o ne siektinus pavyzdžius ir taisykles. Bet normos dvilypumas lemia ir kodifikacijos dvilypumą. Taigi Levas Skvorcovas ir kodifikuotas normas skirsto: imperatyviosios (privalomosios) ir dispozityviosios (papildomosios). Imperatyviosios normos – tai būtinosios realizacijos, išplaukiančios iš struktūros galimybių, jų pažeidimas išeina jau už gimtosios kalbos ribų (kitaip sakant, tai yra ne tik normos pažaidos, bet ir kalbos klaidos); dispozityviosios normos – tai rekomendacijos remiantis struktūra arba vartosena, jos nuolat tikslinamos, kai reikia keičiamos arba atmetamos (Скворцов 1984: 19). Kodifikacija yra mokslinė (norminamieji žodynai, norminamosios gramatikos, vadovėliai ir kt.) ir oficialioji (komisijų, komitetų ir pan. sprendimai) (Скворцов 1984: 20).

Tolesnėje teorinėje perspektyvoje ir ryšium su spartėjančia normų kaita atsirado dinaminė normos samprata – ne tik realizuotų sistemos galimybių atkūrimas, bet ir į sistemą ir į realizuotus pavyzdžius orientuotų kalbos faktų kūrimas (Скворцов 1984: 23). Su normų ir kodifikacijų kaita siejasi ir šių vyksmų du kraštutinumai – purizmas (emocinis, loginis, ideologinis ir kt.) ir nihilistinis antinormalizaciškumas (kartais vadinamas antikodifikacija). Kalbos kultūra,

buvusi didaktikos dalykas, tampa ir teorine mokslo problema. Labiausiai mokslinės lingvistinės analizės reikalingi variantai ir klaidos, ypač objektyvios vartosenos ir pagal prigimtį subjektyvios normalizacijos (normų kodifikacijos) prieštaravimai ir susikirtimai. Variantų srityje svarbiausia skirti norminius ir nenorminius variantus, o normą keisti tik per normos variantus. Ryšium su variantiškumu iškilo ir komunikacinio tikslingumo principas – antrasis reguliatorius, išorinis. Pirmasis – norma – veikia kalbos struktūros ribose; antrasis – tikslingumas – išplaukia iš kalbos ir tikrovės, kalbos ir sąmonės ryšių ir santykių. Tikslingumo principas daugiausia taikomas leksikai, bet ir čia jo negriežtos rekomendacijos gali susidurti su griežtais normų reikalavimais. Tik stilistikoje tikslingumas vyrauja (Скворцов 1984: 30–36).

IV. Pasiaiškinus bendrinės kalbos ribą (ir beribį – bendrą su tarmėmis – lygmenį), jos istorines ir laiko ribas, sistemos ir normos, normos ir kodifikacijos ribas, ribų dar lieka nemažai. Nors tai gana plati tema, kitos ribos čia liečiamos tik bendriausiais bruožais. Pradedama nuo išorės.

Lietuvių bendrinės kalbos teritorinės ribos yra Lietuva. Tai pagrindžia ir Valstybinės kalbos įstatymas. Bendrinės kalbos vietos ribas reikėtų suprasti kiek kitaip – tos vietos, kur vartojama tik arba daugiausia bendrinė kalba – valstybės aparato ir valdžios įstaigos, švietimo sistema, kultūros įstaigos, žiniasklaida, literatūra. Negalima būtų tvirtinti, kad sostinėje Vilniuje ir buvusioje laikinojoje – Kaune l i e t u v i ų būtų ištisai vartojama tik bendrinė kalba (nors patys taip manytų). Bendrinė kalba etniniuose užribio lietuvių plotuose daugiau ribojasi menkomis švietimo ir spaudos galimybėmis, kurios neretai didesnės užsienio lietuvių.

Bendrinės kalbos kiekybinės ribos kai kam sapnuojasi absoliučios – 4–2,5 mln. Kur taip pasaulyje yra? Neliktų diglosijos, tikrai išnyktų tarmės. Pirmiausia reikėtų pasiekti prideramo raštingumo. Čia gana aiškiai reikėtų skirti gebėjimą rašyti ir kalbėti bendrine kalba nuo jos pasyvaus mokėjimo – gebėjimo geriau ir prasčiau suprasti. Lietuvos kitakalbių žmonių lietuvių bendrinės kalbos mokėjimas apskritai gana įmanomas, nors skirtingas – daug geresnis senųjų, tradicinių kitakalbių ir visų jaunosios kartos. Lietuvoje liko nuo sovietmečio tauti-

nės mokyklos, bet tokia padėtis koreguojama pačių kitakalbių nuostata – gana daug vaikų lanko lietuviakalbes mokyklas.

Gana aiškios kokybinės ribos: I – raidos pakopos: užuomazga, pradmė, augimas, branda (įmanoma – išsigimimas); II – tobulumo laipsniai: 1) prastas – su didelėmis sistemos pažaidomis, 2) patenkinamas – be didžiųjų kalbos klaidų, 3) geras – be didesnių normų pažaidų ir 4) pavyzdinis. Humanitarinė šviesuomenė kalba gerai arba patenkinamai, kita – patenkinamai arba nepatenkinamai, elitas – nuo pavyzdinio iki pat prasčiausio lygio (didelė dalis). Matomas net atsitraukimas nuo bendrinės kalbos, bet rečiau – prie tarmių...

Yra ir kalbos substancinių dalių ribos arba proporcijos. Reikėtų bandyti aiškintis bendrinės kalbos liaudiškumo ir knygiškumo, lietuviškumo (grynumo) ir svetimumo arba jo dalinio atvejo – tarptautiškumo buvusias, esamas ir protingas būsimas ribas. Drįsčiau manyti, kad knygiškumas kanceliariniame ir ypač moksliniame stiliuje bent kiek viršija ribą, knygiškumas ne vietoje (publicistiniame stiliuje, net meniniame ir šnekamajame) yra baisus, o grynumo ima trūkti kaip oro – kai kurios anglybės (*lizingas* ir pan.) net nėra užkardytos, kai kurie tarptautiniai žodžiai vartojami barbariškai (vartojimo centras – *„Akropolis“*).

Reikėtų pasakyti, kad funkcinės – stilių ir postilių ribos ir bendrųjų ir specialiųjų normų ribos ne visai sutampa. Bendroji norma rodosi tikslesnis supratimas negu neutralioji vartosena. Specialioji norma gali būti ne vieno, o bendra kelių artimesnių stilių (mokslinio ir kanceliarinio, meninio ir publicistinio, meninio ir šnekamojo). Dalinės normos terminas gali implikuoti kokią normatyvumo laisvę, taigi vartotinas atsargiai. Jei yra speciali funkcija, tai ir specialioji norma. Lietuvių bendrinės kalbos šio pobūdžio ribos nusistovėjo gana sparčiai, yra visai aiškios (kai kas net statistiškai pagrįsta), bet ir kintamos. Mūsų jaunas (nors subrendęs) mokslinis stilius kartais seniokiškai sausas, nuobodus, kartais kiek kanceliarėja (*mokslākalbė*!..), publicistinis kartais tolsta nuo meninio, irgi darosi sunkokas, negrabus arba – priešingai – be stuburo, pilnas tuščių vingrybių.

Ribos – statika ir stabilumas. Jei riba darosi, tai augimo, kūrybos, tobulėjimo požymis, jei riba aiški, tvirta, tai rodo brandą, stabilumą; jei riba darosi neaiški, tai ženklas, kad randasi naūja – tai dinamika:

iš skiriamosios ribos darosi pereinamoji juosta, paskui riba gali išnykti, pasislinkti, prasitęsti ir pan. Dinamika – toks pat normalus ir būtinas kalbos gyvenimo dalykas: „Kai kuriais atvejais norminiai gali būti svyravimai, objektyviai egzistuojantys kalboje. Norma tada yra šių svyravimų riba“ (Щерба 1974: 36). Žinoma, jei toks neaiškumas yra užtruktinis, gali pasireikšti sąstingis ar net pakrikimas.

Lietuvių bendrinės kalbos raidoje tiek vingių, kryžkelių, dvikalbysčių ir variantų kaitos, tiek mažai tiesių ruožų, kad galima tik stebėtis ir džiaugtis pasiekus aukščiausioje kalbos formoje tokio išsidiferencijavimo, distinktyvumo, aiškių ribų, kad nėra labai baisūs paribiai, užribiai ir skiriamosios – pereinamosios juostos. Gyvenimo Europos Sąjungos laisvoje erdvėje iššūkiai jaunai, nors gerokai subrendusiai lietuvių bendrinei kalbai, žinoma, bus lemiamas išbandymas ir pareikalaus dar didesnių pastangų. Tačiau jau nebaisu sakyti Horacijaus žodžius:

– – – jei panorės to
Vartosena, nes ji – kalbos valia aukščiausia

Tik neužmirškim: Horacijus – aukso amžiaus poetas. Ir prisiminkim: bendrinė kalba – kūrinys, taigi ir vartosena – k ū r i n y s.

Daugelis čia sakytų dalykų kiekvienas savaime nėra nauji, nors beveik kiekvienas dar gali būti daug tiriamas. Tačiau mokslas nėra tik mokslui – čia siekta tam tikros propedeutikos – to, ką ištisai ir nuolat reikia turėti galvoje ir gyvai jausti kiekvienam kalbos normintojui, terminijos kūrėjui, kalbos kultūros darbininkui. Ir kiekvienam iš jų nereikėtų bijoti savo likimo, kurį taikliai nusakė A. Pieškovskis: „kalbos reiškinių stichiškumas sunkiai taikosi su individualiu kišimusi ir visada jam suteikia donkichotiškumo vaizdą“ (Пешковский 1984: 248). Don Kichoto tikslai taurūs, reikalingi ir amžini.

LITERATŪRA

B a l č i k o n i s J. 1978: *Rinktiniai raštai* 1, Vilnius.

C o s e r i u E. 1963: Синхрония, диахрония и история. – *Новое в лингвистике* 3, Москва, 143–343.

D u b o n i s A. 2002: Lietuvių kalba: poreikis ir vartojimo mastai (XV a. antra pusė – XVI a. pirma pusė). – *Naujasis židinys–Aidai* 9–10, 473–478.

П е ш к о в с к и й А. М. 1984: Объективная и нормативная точка зрения на

язык. – *Основы культуры речи. Хрестоматия,* Москва, 238–249.
Piročkinas A. 2000: Jonas Jablonskis – naujų žodžių kūrėjas. – *Gimtasis žodis* 10, 2–6.
Скворцов Л. И. 1984: Актуальные теоретические проблемы культуры речи. – *Основы культуры речи. Хрестоматия,* Москва, 5–42.
Соссюр Ф. де 1977: Курс общей лингвистики. – Соссюр Ф. де. *Труды по языкознанию,* Москва, 31–273.
Степанов Ю. С. 1966: *Основы языкознания,* Москва.
Щерба Л. В. 1974: О трояком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании. – Щерба Л. В. *Языковая система и речевая деятельность,* Ленинград, 24–39.

STANDARD LITHUANIAN LANGUAGE: LIMITS AND LIMITLESSNESS, SYSTEM, NORM AND CODIFICATION

Summary

The standard language to some extent dissociated from dialects, but a commonality also exists. The layer of common systematic traits is quite thick, although systematic and especially numerous, solitary differences are noticeable. The start of the process of dissociation of standard language from dialects is the appearance of writing and books (the first appearance in Lithuania – 1547). The role of the State and the Church (conversion to Christianity) in this process is very important. First of all, Lithuanian became a language of the church (after conversion to Christianity in 1387). However Lithuania used other official languages, then it lost its statehood (1795), and Lithuanian became the state language only in 1922. In soviet times its rights were restricted again. Written Lithuanian is quite old, but the new standard language, especially its scientific style and terminology are rather young. However, norms of the written and spoken standard language and of its functional styles are already quite well settled and codified. The codification of the Lithuanian language is scientific (of the good theoretical level) and official. The State Lithuanian Language Commission is responsible for the status of the state language and the main issues of its codification. After many twists and turns of history, bilingualism and changes of versions of the written language, the highest form of the language has been achieved – a mature, stable and differentiated standard language. The challenges of the living in EU will be the decisive test and will demand an even bigger effort.

Jonas KLIMAVIČIUS
Lietuvių kalbos institutas
P. Vileišio g. 5, LT-2055 Vilnius
E. paštas termin@ktl.mii.lt

Gauta 2002-10-25